

dr Anetta Buras-Marciniak

Uniwersytet Łódzki

e-mail: anetta.buras@filologia.uni.lodz.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2963-9265>

Diaspora żydowska w Bośni i Hercegowinie. Zarys historyczno-kulturowy

The Jewish Diaspora in Bosnia and Herzegovina: A Historical and Cultural Overview

Summary

The term 'Sepharad' originates from Hebrew and denotes Spain. The designation 'Sephardic' refers to Jewish emigrants who established themselves on the Iberian Peninsula following the destruction of the Second Temple in Jerusalem. Sephardic Jews maintained a presence there until the issuance of royal decrees in 1492, compelling them to either depart Spain or undergo conversion to Christianity. In the wake of this event, Spain experienced a loss, while other regions benefited. The Sephardim gradually arrived in Bosnia and Herzegovina, predominantly residing in urban centres. The initial Sephardic Jews settled in Sarajevo circa 1566. Conversely, Ashkenazi Jews commenced settling in Bosnia from 1878 onwards, arriving from various territories within the Austro-Hungarian monarchy. This article aims to provide a historical and cultural survey of the Jewish community in Bosnia and Herzegovina, spanning from their arrival to the present day. The article's comprehensive scope and thematic complexity is intended to serve as a catalyst for further investigation into this subject matter.

Keywords: Sephardim; Ashkenazim; Jews; Bosnia and Herzegovina; history; culture

Streszczenie

Słowo 'Sefard' wywodzi się z języka hebrajskiego i odnosi się do Hiszpanii. Nazwa 'sefardyjczycy' oznacza żydowskich emigrantów, którzy osiedlili się na Półwyspie Iberyjskim po zburzeniu Drugiej Świątyni Jerozolimskiej. Żydzi sefardyjscy żyli tam do momentu ogłoszenia edyktów królewskich w 1492 roku, które nakazywały im opuścić Hiszpanię lub poddać się konwersji. W wyniku tego wydarzenia Hiszpania straciła, ale inni zyskali. Sefardyjczycy stopniowo docierali do Bośni i Hercegowiny, zatrzymując się głównie w miastach. Pierwsi Żydzi sefardyjscy pojawili się w Sarajewie około 1566 roku. Natomiast Żydzi aszkenazyjscy osiedlali się na terenie Bośni od 1878 roku, przybywając z różnych obszarów monarchii austro-węgierskiej. Celem artykułu jest przedstawienie zarysu historyczno-kulturowego społeczności żydowskiej w Bośni i Hercegowinie od ich przybycia do czasów współczesnych. Ze względu na obszerność i złożoność tematyczną artykułu należy go traktować jako inspirację do dalszych badań nad tym tematem.

Słowa kluczowe: Sefardyjczycy; Aszkenazyjczycy; Żydzi; Bośnia i Hercegowina; historia; kultura

Badania nad historią i kulturą Żydów w Bośni i Hercegowinie obejmują różne aspekty, takie jak historia, religia, język, literatura, sztuka i tradycje społeczne. Podstawą do zapoznania się z dziejami narodu żydowskiego jest wartościowa pozycja *Historia Żydów*¹ Paula Johnsona. Niezbędną lekturą dotyczącą tematu jest również *Historia Jugosławii*² autorstwa Waclawa Felczaka i Tomasza Wasilewskiego. Bardzo pomocne w zrozumieniu tradycji żydowskich są dzieła Alana Untermana *Żydzi. Wiara i życie*³ oraz Josepha J. Levy'ego i Yolande Cohen *Żydzi Sefardyjscy*⁴. Natomiast co do historii i kultury Żydów Sefardyczyków zamieszkujących tereny Bośni i Hercegowiny nieocenionymi lekturami są dzieła twórców bośniackich pochodzenia sefardyjskiego — Morica Levy'ego *Sefardi u Bosni*⁵ oraz Avrama Pinto *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*⁶. Inspirującą i wiele wnoszącą merytorycznie pozycją jest napisana przez Krinke Vidaković-Petrov *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*⁷.

Większość sefardyjskich dzieł literackich z powodu braku przekładów jest współczesnym czytelnikom nieznaną. Dlatego nieocenioną rolę odegrał bośniacki badacz i tłumacz literatury sefardyjskiej Muhamed Nezirović, wydając obszernie dzieło pt. *Jevrejsko-španjolska književnost*⁸. W swojej książce zamieścił najwartościowsze romanse i pieśni liryczne, przysłowia, opowieści oraz przybliżył sylwetki pisarzy sefardyjskich z Bośni i Hercegowiny. Należy także wspomnieć o niezwyklej rozprawie etnologicznej autorstwa pisarki i tłumaczki sefardyjskiej Laury Papo-Bohorety pt. *Sefardska žena u Bosni*⁹.

Spośród polskich badaczy literatury należy wymienić Aleksandrę Stankowicz zajmującą się twórczością bośniackiego pisarza pochodzenia sefardyjskiego Isaka Samokovliji¹⁰ oraz Aleksandrę Twardowską¹¹ zajmującą się szeroko pojętą kulturą i językiem bośniackich Sefardyczyków.

¹ P. Johnson, *Historia Żydów*, tłum. M. Godyń, M. Wójcik, A. Nelicki, Kraków 1993.

² T. Wasilewski, W. Felczak, *Historia Jugosławii*, Wrocław 1985.

³ A. Unterman, *Żydzi. Wiara i życie*, tłum. J. Zabierowski, Łódź 1989.

⁴ J. Levy, Y. Cohen, *Żydzi sefardyjscy. Odyseja sefardryjskich Żydów od czasów inkwizycji do naszych dni: 1492-1992*, tłum. K. Pruski, Warszawa 2005.

⁵ M. Levy, *Sefardi u Bosni*, Sarajevo 1923.

⁶ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987.

⁷ K. Vidaković, *Kultura španskih jevreja na jugoslovenskem tlu*, Sarajevo 1986.

⁸ M. Nezirović, *Jevrejsko-španjolska književnost*, Sarajevo 1997.

⁹ L. Papo Bohoreta, *Sefardska žena u Bosni*, Sarajevo 2005.

¹⁰ A. Stankowicz, *Proza artystyczna Isaka Samokovliji*, Wrocław 1976

¹¹ A. Twardowska, *The Status of Judeo-Spanish in Yugoslavia until 1941*, in: *The Balkan Jews and the Minority Issue in South-Eastern Europe*, ed. J. Sujęcka, Warsaw 2021 (Colloquia Balkanica, 7), s. 205-218.

Diaspora sefradyjska w Hiszpanii

W samej egzystencji Żydów tkwi coś tajemniczego. Lud rozproszony po całym świecie, pozbawiony do niedawna własnego kraju czy wspólnego języka, a jednak mający silne poczucie jedności i wspólnej tożsamości. Kwestia tożsamości stanowi nawet dla samych Żydów tajemnicę, której nie sposób wyrazić w jednym zdaniu: dostęp do niej można uzyskać wyłącznie poprzez historię. Bycie Żydem nie opiera się na jakimś określonym wyznaniu wiary, lecz w ostatniej instancji na poczuciu więzi z przeszłością¹².

Praojczyzna narodu żydowskiego to Palestyna, a dokładniej obszar, który obecnie obejmuje Izrael i Palestynę, znany także pod nazwą „Żyzny Półksiężyc”. Ten region ciągnie się od Zatoki Perskiej wzdłuż doliny Eufratu, a następnie na południe, przez Syrię i Palestynę, aż do Egiptu¹³. W czasach starożytnych Żydzi wierzyli, że ich dzieje, tak jak losy całej ludzkości, zaczęły się w Mezopotamii. Jednak Egipt, leżący na drugim końcu Żyźnego Półksiężyca, odegrał również ważną rolę w ich historii. Abraham, uważany za ojca narodu Izraela, miał swoje korzenie w Ur, mieście położonym niedaleko wybrzeży Zatoki Perskiej. Po opuszczeniu Ur przez pewien czas przebywał w Haranie położonym daleko na północ, w regionie Aram (Syria). Stamtąd wyruszył na południowy zachód, docierając do Palestyny i Egiptu. W Hebronie, niedaleko Jerozolimy, do dziś wskazuje się jego miejsce pochówku. Mojżesz, prawodawca Izraela, urodził się w Egipcie. To on przywiódł lud Izraela przez pustynię, gdzie prowadziła droga do kraju, który do dziś nosi jego imię¹⁴.

Żydzi stanowią niewielki, rozproszony naród. Z jednym wyjątkiem, w każdym kraju, w którym żyją, stanowią skromną mniejszość i z reguły wszędzie są imigrantami, ich dziećmi lub wnukami. Na Bałkanach mieszkają od dwudziestu trzech stuleci. Pierwsi z nich dotarli do Macedonii po podboju Palestyny przez Aleksandra Wielkiego w 332 roku p.n.e.; w czasach Bizancjum żydowskie społeczności istniały w Skopje, Ochrydzie, Strudze i innych miejscowościach¹⁵. Podczas drugiej fali osiedlali się w prowincjach panońsko-bałkańskich Cesarstwa Rzymskiego, które od VI wieku zaczęły zajmować plemiona Słowian Południowych. Po zniszczeniu Jerozolimy przez cesarza Tytusa w 70 roku n.e., kiedy pogrzebano aspiracje niepodległościowe Żydów, rozpoczęła się ich Wielka Dyspersja — dwudziestowiekowa wędrówka po świecie¹⁶.

---

¹² N.de Lange, *Świat żydowski*, tłum. M. Stopa, Warszawa 1996 (Wielkie Kultury Świata), s. 14.

¹³ Tamże, s. 20.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ A. Buras-Marciniak, *Bośniaccy Sefardyjczycy w świecie Słowian*, w: *Historyczna i ponowoczesna tożsamość Słowian*, red. T. Ciesielski, J. Zatorska, A. Skoczylas, Łódź 2012, s. 52.

¹⁶ I. Samokovlija, *Kadisz, modlitwa za umarłych i inne opowiadania*, wybór, tłum., wstęp A. Dukanović, Warszawa 1991, s. 8.

Trzecia fala migracyjna dotarła na Bałkany na początku XVI wieku. Nie stanowili jej Żydzi z Palestyny, lecz potomkowie tych, którzy po zburzeniu Jerozolimy wyemigrowali do odległych części Cesarstwa Rzymskiego, osiedlając się na zachodnich wybrzeżach Europy. Szczególnie upodobali sobie Hiszpanię, gdzie byli znani jako Sefardyjczycy¹⁷.

Żydzi w Hiszpanii (gdzie było największe ich skupisko w Europie średniowiecznej) żyli czternaście stuleci. Uważając ziemię hiszpańską za własną, nieprzerwanie przyczyniali się do jej rozwoju materialnego i duchowego, współtworząc wspaniałą cywilizację i kulturę przybranej ojczyzny. Jednakże od XI wieku, ściślej od rozpoczęcia się rekonkwisty, Żydzi stali się obiektem prześladowań. Hispanizacja bowiem nie miała charakteru wyłącznie narodowego — w ogniu walk z Maurami, z islamem, identyfikowana była przede wszystkim z rechryścianizacją. Gminy żydowskie w krytycznej sytuacji starały się bronić swojej tożsamości, łagodzić skutki konfesyjne motywowanych rewindykacji hiszpańskich, ale ze słabymi skutkami. Pod koniec XIV stulecia Żydów zaczęto jawnie prześladować; inkwizycja wysuwała przeciwko nim absurdalne zarzuty i stawiała trudne do spełnienia żądania, m.in. wyrzeczenia się wiary. Ostatecznie zakończenie hiszpańskiej wojny o wyzwolenie spod panowania arabskiego zbiegło się z uchwaleniem przez Izabellę I Katolicką i Ferdynanda Katolickiego dekretu (1492) o wypędzeniu Żydów z Półwyspu Iberyjskiego. Wygnanie to było wydarzeniem epokowym, ponieważ w Hiszpanii jako ostatnim z państw chrześcijańskich Europy Zachodniej istniała, nie licząc *conversos*, wielka, co najmniej dwustutysięczna, i stosunkowo zamożna społeczność żydowska. Edykt wydano 30 marca w świeżo wydartej muzułmanom Alhambrze w Granadzie. Do 31 lipca Żydzi mieli przyjąć chrzest lub opuścić kraj¹⁸.

Wielu członków żydowskiej diaspory, pochodzących z wpływowych rodzin, jak również wielu rabinów, przyjęło chrzest — zarówno z lojalności wobec Hiszpanii, jak i często z powodu moralnego upadku. Prawie sto tysięcy z nich wyemigrowało do Portugalii, z której zostali wygnani także po kilku latach. Inna grupa, licząca około pięćdziesiąt tysięcy, udała się do Afryki Północnej lub Turcji¹⁹. W 1492 roku wygnanie stało się faktem. Pozbycie się społeczności żydowskiej z Hiszpanii było kluczowym momentem w historii Żydów od połowy II wieku n.e. Żydzi osiedlili się w Hiszpanii już w starożytności, prawdopodobnie za czasów Salomona. Stworzyli tam wyjątkową społeczność, która była wykształcona, zamożna, dumna ze swojego dziedzictwa i dobrze zorientowana w świecie. Łączyli kulturę łacińską z arabską i odwrotnie.

---

¹⁷ Tamże.

¹⁸ N. de Lange, *Świat żydowski*, s. 46.

¹⁹ M.T. de Lara, J.V. Baroque, A.D. Ortiz, *Historia Hiszpanii*, tłum. S. Jędrusiak, Kraków 1997, s. 231.

To właśnie oni byli nosicielami klasycznej nauki, mistrzami wielu fachów, świetnymi matematykami, konstruktorami w wielu dziedzinach nauk technicznych²⁰.

Strata Hiszpanii przyniosła korzyści innym, a w dłuższej perspektywie czasowej diaspora sefardyjska okazała się niezwykle twórcza i kluczowa dla dalszego rozwoju społeczności żydowskiej. W tamtym czasie jednak przymusowa emigracja była ogromną tragedią dla całej społeczności. Nie było to wydarzenie wyjątkowe. W XV wieku Żydzi przestali odgrywać tak znaczącą rolę jak wcześniej w rozwoju europejskiej gospodarki i kultury. Stali się niepotrzebni, co m.in. doprowadziło do ich wygnania²¹. Hiszpańska ekspulsja była poprzedzona wieloma innymi w Niemczech i Włoszech. Żydów wygnano z Wiednia i Linzu w 1421 roku, z Kolonii w 1424, Augsburga w 1439, Bawarii w 1442 i ponownie w 1450 roku i z królewskich miast Moraw w 1454. Wyrzucono ich z Perugii (1485), Vicenzy (1486), Parmy (1488), Mediolanu i Lukki (1494) i po upadku filosemickich Medyceuszy — Florencji i całej Toskanii (1494). Pod koniec ostatniej dekady XV wieku wygnano ich także z królestwa Nawarry²².

Kraje islamskie oferowały uchodźcom większe możliwości. Część Żydów wyemigrowała do Maroka, skąd wielu kontynuowało podróż wzdłuż północnoafrykańskiego wybrzeża. Ich życie nie było jednak łatwe. Muzułmanie, wśród których narastały antyżydowskie nastroje, stosowali wobec przybyszów surową politykę izolacji. Lepszy los spotkał tych, którzy dotarli do imperium osmańskiego. Osmańscy Turcy nie mieli uprzedzeń wobec Żydów²³. Szczególnie mile widziani byli Żydzi Sefardyjczycy wygnańcy z Hiszpanii. Przybywali oni z licznymi cennymi umiejętnościami w wielu naukowych, medycznych i technicznych dziedzinach, a także z dużą wiedzą na temat handlu i polityki. Osiedlając się w większych miastach, zaczęli odbudowywać swoją kulturę. Gdy osmańskie panowanie rozszerzyło się na Egipt i Palestynę, wielu Żydów zdecydowało się przenieść do tych krajów²⁴.

Przybycie do Bośni

Żydzi przybywali również na ziemie słowiańskie, które wówczas były pod panowaniem tureckim. Przez Saloniki docierali do Macedonii, Bułgarii i Serbii, część z nich przez Saloniki i Dubrownik trafiła do Bośni i Hercegowiny. Niektórzy osiedlali się w miejscowościach na chorwackim wybrzeżu, a ci, którzy przybywali do Bośni i Hercegowiny, zatrzymywali się głównie w miastach. W 1566 roku pojawili się

---

²⁰ P. Johnson, *Historia Żydów*, s. 232.

²¹ Tamże.

²² Tamże, s. 233

²³ N. de Lange, *Świat żydowski*, s. 45.

²⁴ Tamże, s.46.

w Sarajewie pierwsi sefardyjscy osadnicy, tereny Bośni i Hercegowiny były już od stu lat pod panowaniem tureckim. Osmanowie wprowadzili swoje zasady, które opierały się głównie na wojskowo-teokratycznych regułach. Turcy mieli obowiązek rozszerzać swoje terytorium i propagować islam. Zgodnie z nakazem Mahometa, że w dniu Sądu Ostatecznego rozliczy się z każdym, który dopuścił się krzywd na nie-muzułmaninie — przewidujący Turcy traktowali chrześcijan i Żydów jako *zimmich* — ludzi „pod opieką”²⁵. Wyznawcy innych religii mogli praktykować swoją wiarę, ale byli poddawani presji i zmuszani do płacenia specjalnego podatku pogłównego (*dżizje*)²⁶.

Pomimo to, że Bośnią władali muzułmanie, nie można jej nazwać krajem muzułmańskim. Islam przyjmowali chłopci, ponieważ ostatni władcy Bośni — Kontromaniciowie, przywiązywali chłopów do ziemi, islam zaś zasady *glebae adscripti* nie uznawał. Wiarę zmieniała też szlachta dla zachowania swoich przywilejów. Wielu katolików przyjmowało islam ze względów ambicjonalnych, tym sposobem mogli dojść do najwyższych godności państwowych. W połowie XVI wieku wielkim wezyrem został Mehmed pasza Sokolović²⁷, a dwoma wezyrami w tym czasie też byli południowi Słowianie. Jeśli ktoś nie ulegał islamizacji, pozostawał rają — chłopem uzależnionym od pana. Rajowie byli zobowiązani dawać feudałom od jednej dziesiątej do jednej trzeciej wszystkich plonów, musieli również składać podatki i daniny na rzecz władz stambulskich²⁸. Chrześcijanie i Żydzi mogli nadal praktykować swoją religię i skupiać wiernych. W państwie panowała wszechobecna korupcja, która w praktyce była bezkarna, pazerny pasza mógł wyciągnąć pokaźne korzyści materialne od wyznawców innych religii.

W dawnej Bośni mawiano, że straszny jest sułtan, ale stokroć od niego gorsi są jego pomocnicy²⁹. Urzędnicy tureccy wykorzystywali swoje stanowiska, aby się wzbogacić; chciwi i sprzedajni okazywali się także stróże sprawiedliwości. W 1730 roku w jednym sarajewskim pinakasiu³⁰ odnotowano, że urzędnikowi państwowemu zapłacono 720 pulen, aby w soboty nie musiano pracować przy budowie umocnień. Urzędnicy, aby łupić Żydów, wykorzystywali nawet niewinne upodobania płci pięknej: otóż Sefardyjkom podobała się ówczesna turecka moda i w związku z tym ubierały się jak muzułmanki, ale nie mogły nosić żółtych i czerwonych cizemek. Jednak kobiety notorycznie naruszały ten nakaz, narażając gminę na niemałe koszty. Stróżowi

²⁵ I. Samokovlija, *Kadisz, modlitwa za umarłych i inne opowiadania*, s. 10.

²⁶ Tamże.

²⁷ E. Zgodić, *Bošnjačko iskustvo politike – osmansko doba*, Sarajevo 1998, s. 37.

²⁸ T. Wasilewski, W. Felczak, *Historia Jugosławii*, s. 45.

²⁹ A. Dukanović, *Słowo wstępne*, w: I. Andrić, *Omer-Pasza Latas*, tłum., wstęp, oprac. A. Dukanović, Warszawa 1983, s. 12-13.

³⁰ *Pinakes* (żyd.-hiszp.), *pinakas* — księga buchalteryjna kupców lub gmin.

porządku za noszenie żółtych cizemek należało zapłacić 20 groszy tureckich, natomiast urzędnikowi państwowemu, żeby nie zwracał uwagi na pantofelki niewiast, płacono 50 groszy. Dochodziło czasami do nieporozumień z władzami, ale za pomocą gotówki można było załagodzić każdy spór³¹.

Dzielnice żydowską — *Veliką Avliję* — zajmującą około 2200 m² wybudował w latach 1580–1581 późniejszy wezyr sułtana Murata III³². Wezyr prawdopodobnie był z pochodzenia Węgrem lub Chorwatem. Dzięki swoim szczególnym zasługom i niesłychanej odwadze został mianowany w 1569 roku janczarskim agą. Na życzenie sułtana Selima II ożenił się z siostrą żony sułtana, a w 1581 roku sięgnął po największą godność Cesarstwa Otomańskiego — został mianowany wielkim wezyrem. Wezyr pełnił również funkcję inspektora wszystkich namiestników w europejskiej części Turcji. W związku z powyższym został oddelegowany do Bośni i dotarł do Sarajewa. Muzułmanie zamieszkujący Sarajewo poskarżyli się paszy na uciążliwe żydowskie sąsiedztwo i poprosili go o przesiedlenie Żydów do innej części miasta. Zdarzenie to zostało zapisane na początku XVIII stulecia (czyli 140 lat po wizycie paszy) w piątej księdze *sidžili* (protokoły sądu religijnego). Istnieje prawdopodobieństwo, że urzędnik dokonał tego opisu na podstawie zasłyszanej historii bądź przeredagował ją ze starej notatki służbowej³³. Pasza przychylił się do prośby Turków i z własnych środków wybudował dzielnicę żydowską. Jednakże znamienne jest to, że Żydzi nie musieli koniecznie mieszkać w granicach dzielnicy żydowskiej, poza jej obrębem mieli prawo nabywać nieruchomości i mieszkać w dowolnej części miast³⁴.

Wraz ze wzrostem liczby Żydów w Bośni pojawiła się konieczność utworzenia gminy żydowskiej w Sarajewie. Gmina sefardyjska powstała około 1565 roku. Jej przedstawiciele reprezentowali swoich członków przed władzami Sarajewa, dbali o ich rozwój duchowy oraz prowadzili działalność charytatywną i humanitarną. Pierwsza sefardyjska synagoga w Sarajewie została zbudowana w 1581 roku, równocześnie z gettem. Niestety, w 1697 roku synagoga spłonęła, a w 1746 roku na jej miejscu wzniesiono nową, która również została zniszczona przez pożar. W 1882 roku wybudowano synagogę pod nazwą *El kal grande*. Synagoga *El kal di la Bjelava* została wybudowana w 1891 roku, znajdowała się w dzielnicy w większości zamieszkałej przez sarajewskich Żydów — na Bjelavach. W Sarajewie istniały również dwie mniejsze synagogi *El kal di Mači Bohor* oraz *El kal di lus mudos* (*hram nijemih*), w tej ostatniej modlitwy i śpiew odbywały się bardzo cicho. Te dwie synagogi już dziś nie istnieją.

³¹ A. Dukanović, *Słowo wstępne*, s. 12.

³² M. Nezirović, *Jevrejsko-španjolska književnost*, s. 35.

³³ M. Levy, *Sefardi u Bosni*, s. 15.

³⁴ A. Buras-Marciniak, *Sytuacja społeczna-kulturowa Żydów w Bośni i Hercegowinie*, „Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe. Język-Literatura-Kultura”, 2011, nr 8, s. 46.

Po I wojnie światowej liczba Żydów w Sarajewie znacznie się zwiększyła, co przyczyniło się do powstania nowej synagogi w tym mieście. Budynek miał być na tyle obszerny, aby mógł pomieścić wszystkich wiernych. Decyzja o wybudowaniu synagogi została podjęta w 1923 roku. W związku z nią został rozpisany międzynarodowy konkurs na projekt architektoniczny, w którym brało udział czterdziestu pięciu architektów z całego świata. Wybrano projekt Rudolfa Lubinskiego z Zagrzebia i tak 14 września 1930 roku została oddana do użytku wiernych. Wielka sefardyjska synagoga w Sarajewie po wkroczeniu nazistów do miasta została doszczętnie ograbiona, a biblioteka spalona. Po II wojnie światowej synagoga sefardyjska została odrestaurowana i przekształcona na Ludowy Uniwersytet Đuro Đakovicia.

Pierwszy dokument, w którym jest mowa o sarajewskich Żydach, pochodzi z 1563 roku. Wzmianka znajduje się w protokole sarajewskiego sądu (sud, sidžila). W liście do Rzymu bośniacki biskup Marijan Marović w 1855 roku pisze:

Stanovnici Bosne većim dijelom su Muslimani od poroda, djelomično poturčenjem. Osim njih, ima katolika i hrišćana. Židova ima jedino u Sarajevu, a cigana svuda³⁵ [Mieszkańcami Bośni są w większości muzułmanie z urodzenia, częściowo poturczeńcy. Oprócz nich są katolicy i chrześcijanie. Żydzi są tylko w Sarajewie, a Cyganie wszędzie — tłum. A.B.M.].

De Fose pisze w swoim dziele *Voyage en Bosnien dansannes 1807–1808*, że w Bośni żyło 1200 Żydów, natomiast Franjo Jukić³⁶ uważa, że w Bośni w 1840 roku żyło około 2500 Żydów. Rosyjski konsul w Mostarze A. Gilferding na podstawie spisu z 1850 roku mówi o liczbie 2170. Vjekoslav Klaić, historyk, w swoim dziele *Bosna*³⁷ twierdzi, że w 1876 roku żyło na terenie Bośni 3000 Żydów. Można przyjąć, że liczba żydowskich mieszkańców Bośni w czasach pokoju stale się powiększała. Doprowadziło to do powstania na przestrzeni wieków w Sarajewie dwóch gmin żydowskich: sefardyjskiej i aszkanezyjskiej.

Przed austro-węgierską okupacją Bośni i Hercegowiny w Sarajewie żyło zaledwie kilka aszkanezyjskich rodzin. Dopiero w 1878 roku zaczęli się osiedlać na terenie Bośni Aszkanezyjczycy pochodzący z różnych terenów monarchii austro-węgierskiej. Motywy, jakimi kierowali się osiedlający się w Bośni Żydzi Aszkanezyjczycy, miały podłoże ekonomiczne. Ta część monarchii była najbardziej zafowana ekonomicznie i technicznie, dlatego też przyciągała przedstawicieli różnych zawodów. Literackie

³⁵ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, s. 12.

³⁶ Franjo Jukić (1818–1857) — bośniacki pisarz i franciszkanin z Bośni i Hercegowiny, którego twórczość pozostawiła niezatarty ślad w historii kultury kraju, gdzie jest wspominany jako jeden z twórców bośniackiego modernizmu. Zob. N. Malcolm, *Bosnia. A Short History*, New York 1994.

³⁷ V. Klaić, *Bosna. Podatci O zemljopisu i poviesti Bosne I Hercegovine (1878)*, Montana 2010, s. 24.

świadection przybycia Aszkenazyjczyków do Bośni jest przedstawione w powieści I. Andrića *Most na Drinie*:

Podobnie jak w swoim czasie za wojskiem nadciągnęła żandarmeria, a za nią urzędnicy, tak teraz za urzędnikami przybyli kupcy. Zaczął się wyrąb lasów, a więc zjawili się obcy przedsiębiorcy, inżynierowie i robotnicy, najprzeróżniejsze zarobki dla szarych ludzi i kupców, nowe zwyczaje i nowa moda w ubiorze i mowie. Wybudowano pierwszy hotel (o nim będzie jeszcze mowa). Wyrastały jak grzyby po deszczu kantyny i sklepy, o jakich nikt dotąd nie miał pojęcia. Prócz Żydów hiszpańskich, sefardów, którzy tu mieszkają od setek lat, jako że przywędrowali jakoś w tym czasie, gdy budowano most na Drinie, teraz przybyli Żydzi galicyjscy, aszkenazi³⁸.

Aszkenazyjczycy osiedlający się w Bośni na początku nie byli akceptowani przez Sefardyjczków, ze względu na materialne, kulturalne i polityczne różnice dzielące obie grupy. Aszkenazyjczycy byli wykształceni i porozumiewali się językami używanymi na terenie Austro-Węgier, przede wszystkim niemieckim, i podlegali kulturze Zachodu. Natomiast Sefardyjczycy podlegali bardziej kulturze orientalnej i porozumiewali się językiem ladino. 24 września 1879 roku Aszkenazyjczycy utworzyli swoją gminę wyznaniową, a następnie gmina wybudowała synagogę. Mniej więcej w tym samym czasie powstały gminy aszkenazyjskie w Tuzli i Bania Luce. Do sarajewskiej gminy aszkenazyjskiej w latach 1920–1930 należało 1190 osób. Sefardyjczyków było 85,5%, a Aszkenazyjczyków 14,5%. Przypuszczalnie do 1941 roku na terenie Bośni żyło około 2200 Żydów pochodzenia aszkenazyjskiego. Niestety w krajowych statystykach aż do 1895 roku Żydów nie określano jako Żydów pochodzenia sefardyjskiego i aszkenazyjskiego³⁹, zatem szczegółowe dane z tego okresu nie są znane. Przed II wojną światową w Jugosławii było 117 żydowskich gmin skupiających 71 342 Żydów. Natomiast w 22 miastach Bośni i Hercegowiny były utworzone 24 gminy żydowskie. Tuzla, Bania Luka i Sarajewo miały po dwie gminy: sefardyjską i aszkenazyjską. W innych miejscowościach nie było takiego podziału, gdyż gminy skupiały wszystkich członków pochodzenia żydowskiego. Po I wojnie światowej młodzi Żydzi zamieszkujący prowincję Bośni i Hercegowiny zaczęli licznie przenosić się do Sarajewa, gdzie mieli lepsze perspektywy zawodowe i naukowe. W 1941 roku w Bośni i Hercegowinie mieszkało 14 710 Żydów, z czego aż 11 400 w Sarajewie, w pozostałych miastach żyło ich około 3310⁴⁰. Natomiast po II wojnie światowej ciężko było znaleźć bośniacką miejscowość, w której żyłoby przynajmniej dziesięć żydowskich rodzin. Najstarsze i niegdyś najbardziej liczne gminy żydowskie w Travniku czy też

---

³⁸ I. Andrić, *Most na Drinie*, tłum. H. Kalita, Warszawa 1985, s. 171.

³⁹ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, s. 14.

⁴⁰ Tamże, s. 29.

w Bania Luce praktycznie przestały istnieć. Po II wojnie światowej Żydzi osiedlali się w większym miastach Bośni i Hercegowiny. W wielu miastach, gdzie niegdyś znajdowały się gminy żydowskie, nie przetrwał ani jeden członek gminy. Małe gminy z tych samych względów straciły rację i sens bytu, dlatego też wywodzący się z mniejszych miejscowości ocaleni Żydzi przyłączali się do dużych miejskich gmin. Żydowska gmina w Sarajewie według spisu z 30 sierpnia 1946 roku wynosiła 1413 osób, w 1948 roku 1476, natomiast w 1964 roku 1304 członków⁴¹.

Przegląd działalności kulturalnej sarajewskich Żydów

Towarzystwa kulturalno-oświatowe

Żydzi Bośni i Hercegowiny poczynszy od XVIII wieku chętnie angażowali się w różne projekty kulturalne, artystyczne i oświatowe. Kompendium różnorodnej działalności na wspomnianym polu stanowiły liczne towarzystwa żydowskie. W okresie monarchii austro-węgierskiej w Bośni i Hercegowinie funkcjonowały 24 żydowskie stowarzyszenia, głównie sefardyjskie. Działały przeważnie w obszarze kultury i sztuki, oświaty, a niektóre pełniły rolę humanitarną⁴².

Jedną z najważniejszych organizacji, według Avrama Pinto, było Towarzystwo *La Benevolencija* założone w 1892 roku w Sarajewie, badaczka kultury sefardyjskiej Krinka Vidaković-Petrov podaje 1894 rok jako datę jego powstania⁴³. Początkowo pełniło ono funkcję organizacji humanitarnej, ale w 1908 roku przekształciło się w instytucję oświatową, która rozszerzyła swoją działalność na całą Bośnię i Hercegowinę. Towarzystwo wspierało żydowską młodzież w zdobywaniu wykształcenia na zagranicznych uniwersytetach. *La Benevolencija* posiadała własną bibliotekę, a jej członkowie zajmowali się m.in. zbieraniem żydowskich materiałów folklorystycznych oraz współtworzeniem sarajewskiego Teatru Narodowego. Oprócz księgi pamiątkowej z 1924 roku towarzystwo wydało wiele innych publikacji. Działalność *La Benevolencija* została przerwana w 1941 roku, lecz wznowiono ją w 1991 roku. Towarzystwo zajmowało się również wydawaniem książek poświęconych historii, literaturze i filozofii żydowskiej, a także słowników oraz podręczników do gramatyki języka hebrajskiego. Dużą wagę przykładano do starannego doboru kadry odpowiedzialnej za edukację i opiekę nad najmłodszymi członkami organizacji.

---

⁴¹ Tamże, s. 14.

⁴² M. Nezirović, *Jevrejsko-španjolska književnost*, s.100-118.

⁴³ K. Vidaković, *Kultura španskih jevreja na jugoslovanskem tlu*, Sarajevo 1986, s. 46.

Kolejną organizacją była La Lira założona w 1901 roku jako chór sefardyjskich Żydów. Członkiem tego towarzystwa mógł zostać każdy Żyd, niezależnie od swojego pochodzenia czy sytuacji materialnej. La Lira nawiązała współpracę z serbskim chórem Sloga, chorwackim towarzystwem Trebević, a także z ówczesnymi muzukmańskimi zespołami śpiewaczymi oraz robotniczym chórem Proleter. Te organizacje utrzymywały ze sobą bliskie kontakty, często wymieniały się partyturami i wzajemnie zapraszały się na koncerty reprezentacyjne. La Lira miała własnych dyrygentów i organizowała koncerty nie tylko w Sarajewie, lecz także w innych miastach Bośni. Towarzystwo pielęgnowało sefardyjskie tradycje muzyczne, a jego chór wykonywał zarówno pieśni świeckie, jak i synagogalne. Działalność towarzystwa została zawieszona w trakcie I wojny światowej, a wraz z wybuchem II wojny światowej całkowicie zanikła.

Matatja skupiało żydowską młodzież robotniczą i było znane z niezwykle aktywnej sekcji teatralnej. Jej powstanie datuje się na 1923 rok. Ta sekcja wystawiła kilka dzieł Laury Papo-Bohorety⁴⁴ — najbardziej znanej sarajewskiej pisarki sefardyjskiej. Matatja organizowała wycieczki dla młodzieży robotniczej, gimnazjalnej i uniwersyteckiej, podczas których odbywały się wykłady, prelekcje oraz recytacje literackie. Od 1936 roku stowarzyszenie było pod stałą obserwacją policji. W latach 1937–1941 członkinie Matatji wielokrotnie organizowały strajki w fabrykach, domagając się lepszych warunków materialnych i socjalnych.

La Glorija, towarzystwo humanitarno-oświatowe założone w 1903 roku, miała na celu wspieranie ubogich niezamężnych kobiet. Środki na ten cel zdobywano poprzez organizowanie wieczorów folklorystycznych oraz różnorodnych imprez rozrywkowych, podczas których recytowano wiersze, śpiewano, wygłaszano wykłady i wystawiano dramaty autorstwa Abrahama Kapon, Laury Papo Bohorety i innych twórców sefardyjskich. Przedstawienia te okazały się dochodowe, co pozwoliło towarzystwu na pokonanie problemów finansowych. La Glorija działała do 1941 roku.

Towarzystwo naukowe Tarbut organizowało wykłady z wielu dyscyplin naukowych, m.in. z filozofii, historii, literatury. Wykłady były głoszone zarówno przez Żydów jak i nie-Żydów. Wykłady były przeznaczone dla wszystkich zainteresowanych. Tarbut spełniał w tym czasie rolę dzisiejszego uniwersytetu.

Klub Żydowski, działający od 1926 roku, mógł się poszczycić jedną z najlepszych czytelni w mieście, prenumerującą około pięćdziesięciu dzienników i czasopism w różnych językach. Klub organizował również prelekcje, wśród których znalazł się wykład Bohorety dotyczący społecznej roli kobiety żydowskiej⁴⁵.

---

⁴⁴ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, s. 122–128.

⁴⁵ Tamże, s. 126.

Młodzieżowe stowarzyszenie literackie Jehuda Halevi powstało w 1927 roku, skupiało młodzież ze wszystkich średnich szkół sarajewskich. Celem stowarzyszenia było przybliżanie młodzieży literatury żydowskiej i światowej. Prowadzono wykłady z historii, literatury i folkloru, a do dyspozycji członków stowarzyszenia była dosyć pokaźna w zbiory biblioteka. Jeszcze przed wojną utraciło większość swoich członków, którzy zaangażowali się w działalność innych towarzystw. W 1941 roku stowarzyszenie definitywnie zakończyło swoją działalność.

Towarzystwa żydowskie miały przeważnie charakter humanitarny, a ludzie w nich działający nie otrzymywali żadnego wynagrodzenia. Powstawały spontanicznie, jakby w odpowiedzi na biedę otaczającą żydowską dzielnicę. Wiele rodzin było w fatalnym położeniu materialnym i bytowym. Towarzystwa służyły na rzecz biednych rodzin, obdarowywały najbiedniejszą młodzież stypendiami naukowymi, organizowały wiece i imprezy dobroczynne, aby ulżyć najbardziej potrzebującym. Przed I wojną światową w Sarajewie liczba aktywnie działających towarzystw wzrosła do trzydziestu, pełniły one przeróżne funkcje, a ich działalność była kierowana nie tylko do Żydów, lecz także do wszystkich mieszkańców Bośni. Działalność wszystkich towarzystw żydowskich przerwała II wojna światowa.

Prasa

W czasach tureckich Żydzi w Bośni i Hercegowinie nie mieli własnej prasy, zaczęła ona wychodzić w okresie okupacji austro-węgierskiej. Pierwsze sefardyjskie gazety pojawiły się pod koniec XIX stulecia w Serbii, redagowano je według wzorów salonickich, a drukowano alfabetem raszi w językach hebrajskim i ladino.

Pierwszą gazetą Żydów w Bośni i Hercegowinie była „La Alborada” („Zorza”); redagował ją Avram Kapon na przełomie 1900 i 1901 roku. Ukazywała się w języku ladino, teksty transkrybowano w alfabecie raszi, jednak po ukazaniu się trzydziestu numerów w drugiej połowie 1901 roku przestała wychodzić.

W okresie międzywojennym w Sarajewie ukazywało się kilka żydowskich gazet „Židovska Svijest”, („Świadomość Żydowska”), „Jevrejski Život”, („Życie Żydowskie”), „Narodna Židovska Svijest”, („Narodowa Świadomość Żydowska”) i „Jevrejski Glas”, („Głos Żydowski”), drukowano w nich teksty w języku serbsko-chorwackim ze wstawkami żydowsko-hiszpańskimi.

„Židovska Svijest” była tygodnikiem kulturalno-politycznym o orientacji syjonistycznej, wychodził w latach 1919–1924, po przerwie do 1928 roku ukazywała się pod zmienionym tytułem jako „Narodna Židovska Svijest”. W tym samym czasie od 1924 do 1928 roku wychodził również tygodnik „Jevrejski Život”, oba czasopisma zastąpiono nowym tytułem „Jevrejski Glas”. O ile w tygodniku „Narodna Židovska Svijest”

przeważały informacje natury ogólnej i tematy polityczne, o tyle „Jevrejski Glas” więcej miejsca poświęcał zagadnieniom kultury, języka i literatury, większość tekstów drukowano tam w języku serbsko-chorwackim, co przyczyniło się znacząco do poznania mało znanej żydowskiej wspólnoty w Sarajewie i do jej wychodzenia z izolacji⁴⁶. Oba wyżej wymienione czasopisma łączą się z tzw. konfliktem sarajewskim⁴⁷. Po krótko przedstawiając problem, zaczęło się od wystosowania przez grupę sefardyjskich Żydów z Sarajewa — z Samuelem Pinto na czele (ówczesny sekretarz gminy sefardyjskiej) — memorandum z żądaniem wygnania społeczności Żydów aszkenazyjskich z Bośni⁴⁸. Ta desolidaryzacja została potępiona nie tylko przez Aszkenazyjczyków, lecz także przez Sefardyczyków, zwłaszcza tych, którym bliskie były idee syjonizmu. Syjoniści aszkenazyjscy ocenili ten czyn jako niewybaczalny, uznając go za dowód odrzucenia i podstawę ich nieufności wobec Sefardyczyków. Konflikt przybrał na mocy na początku 1924 roku i trwał przez pełne cztery lata, doprowadzając do zerwania prawie wszystkich wzajemnych kontaktów. Na łamach dwóch czasopism: „Narodna Židovska Svijest” (ciesząca się poparciem ugrupowania syjonistycznego) oraz „Jevrejski Život” (gmina sefardyjska), toczono zaciekle dysputy i spory zwłaszcza na temat znaczenia oraz przyszłości języków: żydowsko-hiszpańskiego i serbsko-chorwackiego w bośniackiej diasporze żydowskiej⁴⁹. Po uspokojeniu sytuacji pod koniec 1927 roku i obustronnej decyzji o normalizacji stosunków pisma te połączyły się w nowe wspólne czasopismo „Jevrejski Glas” (po raz pierwszy ukazał się 13 stycznia 1928 roku)⁵⁰.

Po II wojnie światowej przez jakiś czas żadna z żydowskich gazet nie odnowiła swojej działalności. Obecnie przy gminie żydowskiej w Sarajewie wychodzi nieregularnie „Jevrejski Glas”.

Literatura

Żydowscy pisarze z Bośni i Hercegowiny tworzyli w językach: hebrajskim, hiszpańskim i serbsko-chorwackim. Uprawiali poezję, prozę i dramaty. Bośniaccy Sefar-

---

⁴⁶ J. Osti, *Żydzi w Bośni i Hercegowinie*, tłum. J. Pomorska, „Krasnogruda”, 1997, nr 7, s. 51.

⁴⁷ Po powstaniu Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (SHS) ówczesny minister spraw wewnętrznych Svetozar Pribičević wydał dekret, na mocy którego cudzoziemcy (nie-Słowianie) powinni opuścić niezwłocznie kraj (po wstawiennictwie żydowskich orędowników u władz centralnych dekret został po czasie uchylony (zob. C. Loker, *Sarajevski spor i sefardski pokret u Jugoslaviji*, „Zbornik. Jevrejskog istorijskog muzeja”, 7 (1997), s. 73).

⁴⁸ Tamże, s. 73.

⁴⁹ A. Twardowska, *The Status of Judeo-Spanish in Yugoslavia until 1941*, s. 209–212.

⁵⁰ M. Finci, *Jevreji Bosne i Hercegovine*, w: *Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni Hercegovini od austro-ugarske okupacije 1878. do 1945. godine*, Sarajevo 1978, s. 39.

dyjczycy pojawili się w literaturze stosunkowo późno, na początku XX wieku. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy szukać w ich historii. Uciekinierzy przybywający do obcego kraju byli zmuszeni walczyć o swoją tradycję i egzystencję. Dodatkową trudnością był brak drukarni w najbliższej okolicy. Książki drukowano wtedy w Salonikach, Wenecji i Amsterdamie oraz w innych europejskich centrach kulturowych, gdzie znajdowały się duże skupiska Żydów. Autorzy poszukiwali mecenasów sztuki gotowych ponieść koszty druku ich dzieł. Książki wychodziły do czytelników w niewielkim nakładzie, a poza tym były bardzo drogie.

W czasach panowania osmańskiego Żydzi rzadko wchodzili w bliższe kontakty z rodzimymi mieszkańcami Bośni, jak również z samymi Turkami, ponieważ nie znali wystarczająco dobrze miejscowego i tureckiego. Sytuacja edukacyjna Sefardyjczyków poprawiła się dopiero pod koniec XIX wieku. Żydzi zaczęli uczęszczać do świeckich szkół, tworząc pierwszą wykształconą inteligencję sefardyjską. Pojawili się pierwsi pisarze sefardyjscy tworzący w języku serbsko-chorwackim. Ze względu na przeglądowy charakter niniejszego artykułu ograniczę się do przedstawienia autorów, którzy mieli największy wpływ na literaturę żydowską w Bośni i Hercegowinie.

Isak Samokovlija, jeden z największych bośniacko-sefardyjskich twórców, urodził się w 1889 roku w Goražde nad Driną. Wszedł do literatury jako autor ukształtowany (miał 38 lat). Za jego debiut literacki uważa się opowiadanie *Rafina avlija*, opublikowane w 1927 roku w czasopiśmie „Srpski Književni Glasnik”. Samokovlija pomimo żydowskiego pochodzenia i silnej więzi ze środowiskiem sefardyjskim tworzył swoje dzieła w języku serbsko-chorwackim. W latach 1928–1935 wydał ponad dwadzieścia opowiadań, które zwykle klasyfikuje się według tematów: opowiadania żydowskie, opowiadania przedstawiające życie chłopca bośniackiego, życie miejskie, I wojna światowa, a w latach późniejszych temat II wojny światowej. W latach 1931–1937 uprawiał także twórczość dramatyczną⁵¹. Podczas II wojny światowej został zmuszony do pracy w szpitalu na rzecz okupantów. Po wyzwoleniu w 1945 roku brał czynny udział w życiu publicznym. Był członkiem Zarządu Głównego Związku Pisarzy Jugosłowiańskich, prezesem organizacji literatów Bośni i Hercegowiny, pracował w redakcjach sarajewskich pism i wydawnictw. Jeszcze w 1946 roku wydał tom opowiadań *Nosač Samuel*, jego najważniejsze osiągnięcie na polu literatury⁵². Nękanym wspomnieniami z przeszłości, cierpiący po stracie najbliższych, umęczony chorobą, zmarł 15 stycznia 1955 roku w Sarajewie.

Laura Papo-Bohoreta urodziła się w 1891 roku w Sarajewie. Uczyła się w Stambule we francuskojęzycznej szkole (w sieci „AIU” założonej dla Żydów), gdzie uzyskała

⁵¹ M. Nežirović, *Jevrejsko-španjolska književnost*, s. 9.

⁵² Na język polski został przetłumaczony przez Aliję Dukanovicia zbiór opowiadań Samokovliji: I. Samokovlija, *Kadisz, modlitwa za umarłych i inne opowiadania*.

dypłom zezwalający jej na nauczanie języka i literatury francuskiej. Znała języki: francuski, turecki, niemiecki, grecki i angielski. Uczestniczyła aktywnie w sefardyjskich towarzystwach kulturalnych, takich jak: La Benevolencija, La Lira, La Gloria i Matatja. Laura Papo-Bohereta zajmowała się zbieraniem literatury ludowej, była tłumaczką literacką, a także pisała opowiadania, dramaty, poezje oraz rozprawy na temat położenia społeczności sefardyjsko-bośniackiej. Papo-Bohoreta zostawiła jeszcze jedno dzieło bardzo istotne dla literatury żydowsko-hiszpańskiej: jest to etnologiczna rozprawa pt. *Sefardska žena u Bosni*.

Bohoreta zaczęła zajmować się kwestią „sefardyjskiej kobiety” po przeczytaniu w „Bosnische Post” tekstu Jelicy Bernadzikowskiej-Belović pt. *Die südslawische Frau in der Politik*⁵³. Autorka poświęciła w nim kilka uwag na temat bośniackich Sefardyjek, które nie spodobały się Bohorecie. W odpowiedzi na artykuł Belović Papo opublikowała rozprawę pt. *Die spaniolische Frau*, która była załączkiem dzieła *Sefardska žena u Bosni*. Dzieło składa się z kilkunastu rozdziałów, które opisują codzienne życie Sefardyjek w Bośni. Autorka opisała dokładnie zwyczaje i święta sefardyjskie, silnie akcentując rolę kobiety w żydowskim świecie.

Papo-Bohoreta miała dwóch synów, Leona i Bar Kohbę. Obaj zostali wywiezieni do obozu koncentracyjnego w Jasenovcu, gdzie zginęli. Z żalu i bólu po stracie synów rozchorowała się i umarła w 1941 roku w Sarajewie.

Na wymienienie zasługują także pisarze sefardyjscy, tacy jak: Avram Aaron Kappon — poeta, dramatopisarz oraz dziennikarz, redaktor „La Alborada” Avram (Moise) Romano-Buki, tworzący opowiadania w języku ladino, a także Moni Finci tworzący opowiadania zarówno w języku ladino, jak i w języku serbsko-chorwackim.

Pisarzem, który w swojej twórczości stworzył niepowtarzalne obrazy literackie Żydów bośniackich, jest noblista jugosłowiański w dziedzinie literatury za 1961 rok — Ivo Andrić. Andricia fascynował koloryt swojej ojczyzny, w której przemieszanie kultur i wyznań doprowadziło do powstania ogromnego bogactwa typów oraz charakterów ludzkich. Opisuje on świat bośniackiej diaspory żydowskiej ze stanowiska wrażliwego obserwatora otoczenia skupionego na ludziach i ich duchowych perypetiach⁵⁴.

II wojna światowa

Niemcy najechali na Jugosławię 6 kwietnia 1941 roku. Niemieckie siły zbrojne, dysponujące przewagą liczebną, wyposażone w najnowocześniejszy sprzęt wojenny,

⁵³ J. Bernadzikowska-Belović, *Die südslawische Frau in der Politik*, „Bosnische Post”, 1916, nr 284, 10 grudnia, s. 10.

⁵⁴ Na szczególną uwagę zasługują dwie powieści pisarza przetłumaczone na język polski: *Most na Drinie* oraz *Panna*, tłum. H. Kalita, Warszawa 1962.

przyczyniły się do szybkiej kapitulacji najpierw Zagrzebia 10 kwietnia, a dwa dni później Belgradu. Podbita Jugosławia została podzielona pomiędzy Niemców a ich sojuszników. Bośnia i Hercegowina została przyłączona do Chorwacji, a z przyłączonych ziem utworzono tzw. Niepodległe Państwo Chorwackie (inna nazwa: Niezależne Państwo Chorwackie; skrót chorwacki — NDH), w którym władzę objęli ustasze na czele z Ante Paveliciem. Stolicą państwa została bośniacka Banja Luka. Szef nowego państwa Pavelić przyjął program wytępienia mniejszości serbskiej i Żydów. Pozostawał pod silnym wpływem ludobójczych i rasistowskich idei Hitlera, z którym spotkał się w czerwcu 1941 roku. Po kapitulacji Zagrzebia 10 kwietnia 1941 roku Pavelić natychmiast wydał dekret o ochronie krwi aryjskiej i honoru narodu chorwackiego, a zaraz potem 4 czerwca o ochronie jego aryjskiej kultury. Minister spraw wewnętrznych Andrija Artuković wydał rozporządzenie zabraniające „Serbom, Żydom, Cyganom i psom” wstępu do parków zagrzebskich, restauracji i publicznych środków komunikacji⁵⁵.

Faktycznie od pierwszego dnia okupacji, czyli od 15 kwietnia 1941 roku, bośniackim Żydom zabroniono uczestnictwa w jakichkolwiek przejawach życia społecznego. Zostali zmuszeni do noszenia żółtych przepasek na odzieży⁵⁶, zabroniono im prowadzenia firm oraz wykonywania dotychczasowych zawodów, zlikwidowano ich warsztaty, sklepy, restauracje, kancelarie, szkoły i inne ośrodki należące do żydowskich właścicieli. Wszystkich bośniackich Żydów zatrudnionych w sektorze państwowym zwolniono, pozbawiając ich praw emerytalnych. Ponadto w Bośni i Hercegowinie grasowały bandy okradające żydowskie majątki, ustasze ze względu na wyjątkowe okrucieństwa, jakich się dopuszczali, siali grozę wśród Żydów.

16 kwietnia 1941 roku faszyci wraz z ustaszami siłą wdarli się do sefardyjskiej synagogi, ich łupem padły wszystkie cenne rzeczy zgromadzone w świątyni. W jej przedsionku spalono żydowskie księgi o wielkim znaczeniu historyczno-kulturalnym. Taki sam los spotkał wielką hebrajską bibliotekę, archiwum żydowskie i małe muzeum znajdujące się obok synagogi⁵⁷.

30 sierpnia 1941 roku weszło w życie rozporządzenie dotyczące przejścia żydowskich nieruchomości i mienia, a już 1 września wywieziono około tysiąca sarajewskich Żydów do obozu koncentracyjnego Krušćica niedaleko Trawnika. Kolejny transport z bośniackimi Żydami liczący około trzech tysięcy osób dotarł 15 i 16 listopada do obozu zagłady w Jasenovcu⁵⁸, uważanego za najwyższy przejaw ustaszowskiego terronu.

⁵⁵ W. Felczak, T. Wasilewski, *Historia Jugosławii*, s. 483.

⁵⁶ B. Cywiński, *Ogniem próbowane korzenie tożsamości*, Rzym 1982, s. 246.

⁵⁷ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, s.184.

⁵⁸ Tamże, s. 187.

Niemcy i ustasze ograbili oraz zniszczyli żydowskie synagogi również w innych miastach Bośni i Hercegowiny. W Banja Luce przekształcili synagogę w dom publiczny. Zmuszono kobiety ze znakomitych rodów żydowskich do posługiwania prostytutkom, prania pościeli i sprzątanania toalet w domu publicznym. Synagogi w Viegardzie i Visokim Niemcy zamienili najpierw na magazyny, potem w stajnie, a następnie je spalili⁵⁹.

Od razu po wkroczeniu wojsk niemieckich do Sarajewa zażądano wydania wszystkich cennych dzieł sztuki żydowskiej. Wszelkie przejawy życia kulturalnego bądź społecznego były brutalnie tępięne przez oprawców, którzy zamknęli wszystkie żydowskie instytucje. Aż do wyzwolenia w 1945 roku Bośnia i Hercegowina pozostawała pod okupacją hitlerowskich Niemiec oraz faszystowskiego Niepodległego Państwa Chorwackiego. Szacuje się, że wojnę przeżyło 90% żydowskich obywateli Bośni i Hercegowiny. Po utworzeniu państwa Izrael w 1948 roku przeniosła się tam ponad połowa cudem ocalałych Żydów Jugosławii i aż 90% bułgarskich Żydów⁶⁰. Niemcy i ustasze nie oszczędzili nawet żydowskich cmentarzy. W wielu miejscowościach Bośni i Hercegowiny zostały one całkowicie zniszczone. Jednak nie wszystko zostało bezpowrotnie stracone, udało się uratować przed stosem m.in. sarajewską *Hagadę* — rzadki i drogocenny rękopis żydowski z XVI wieku.

Sarajewska Hagada

Sarajewska *Hagada* to jeden z najpiękniejszych i najbardziej fascynujących iluminowanych rękopisów średniowiecza. Ekspersi uważają, że powstała w drugiej połowie XVI wieku w północnej Hiszpanii, a liczne dowody sugerują, że jej miejsce pochodzenia to Barcelona lub jej okolice. Trafiała do Sarajewa i znalazła się w rękach rodziny Koheńców, gdzie była przechowywana niczym relikwia, potwierdzała wysoką pozycję tej starej sefardyjskiej rodziny, której członkowie byli szanowanymi dostojnikami religijnymi; później stała się świadkiem jej skrajnego ubóstwa. Jeden z członków rodziny z powodu postępującej biedy został zmuszony do sprzedania księgi. Najprawdopodobniej syn Józefa Kohena odsprzedał ją sefardyjskiej szkole religijnej, a następnie Kosta Hörmann — dyrektor muzeum narodowego Bośni i Hercegowiny — odkupił *Hagadę* za bardzo niewielką sumę⁶¹. W ten sposób *Hagada* trafiła do Wiednia, skąd po założeniu Muzeum Ziemi wróciła do Sarajewa. W 1941 roku, tuż po wkroczeniu

⁵⁹ J. Osti, *Żydzi w Bośni i Hercegowinie*, s. 52.

⁶⁰ J.J Levy, Y. Cohen, *Żydzi sefardyjscy*, s. 103.

⁶¹ Kosta Hörmann (1850–1921) — założyciel i pierwszy dyrektor Muzeum Narodowego Bośni i Hercegowiny. Był także redaktorem magazynu „Glasnik” Muzeum Narodowego Bośni i Hercegowiny. Hörmann, Kosta, in: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2024, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/hormann-kosta> [dostęp: 12.12.2024].

niemieckich wojsk do miasta, niemiecki oficer pojawił się w muzeum, żądając wydania rękopisu. Dyrektor muzeum, zamiast spełnić rozkaz, stwierdził, że nie zna miejsca jego przechowywania (jak twierdzą świadkowie, rękopis znajdował się w gabinecie). Następnie dyskretnie wyniósł *Hagadę* i ukrył ją w pobliskiej wiosce, gdzie przetrwała do końca wojny⁶².

Pieśni pochodzące ze złotego wieku żydowsko-arabskiej kultury (X–XII wiek) oraz zawarte w *Hagadzie* modlitwy na święto Pesach pozwalają poznać rytualne zwyczaje wspólnoty hiszpańsko-żydowskiej. Księgi tego rodzaju były używane w domach, a ta, dzięki swojemu przepychowi, świadczy o pochodzeniu z zamożnej rodziny⁶³.

Sarajewska *Hagada*, wbrew twierdzeniom historyków sztuki, którzy utrzymują, że w kulturze żydowskiej brakowało sztuki figuralnej, pokazuje, że mimo zakazu przedstawiania ludzkich postaci figuralność była istotnym elementem przynajmniej w pewnych okresach jej historii. Według Cecila Rota *Hagada* stanowi dowód na istnienie „zapomnianej żydowskiej sztuki zdobienia ksiąg w epoce klasycznej”, a jej iluminacje „wierniej niż niejeden dokument zachowują ciągłość tradycji starych iluminowanych kodeksów żydowskich”⁶⁴. Dzięki swojej niezwykłości oraz wspaniałej ornamentyce, w której mieszają się motywy roślinne i zwierzęce, sceny i postacie, herby, symbole i inicjały, *Hagada* — dzieło anonimowego artysty — pomaga rozwikłać tajemnicę zdobienia hebrajskich rękopisów⁶⁵. Pomimo widocznych wpływów szkoły włoskiej, francuskiej oraz orientalnych miniaturzystów dr Muhamed Karamehmedović w książce *Księga pamiątkowa. Cztery lata od przybycia Żydów do Bośni i Hercegowiny* zgadza się z opinią Rota, że jej autor był Żydem:

Sposób traktowania iluminacji, styl i żywa wyobraźnia różnią twórcę Sarajewskiej Hagady od współczesnych mu artystów chrześcijańskich; inaczej są też w tym dziele ukazane postacie, ekspresyjnie wyrażające szczególną atmosferę żydowskiej modlitwy, tragizm kilkusetletnich prześladowań i cierpień narodu żydowskiego⁶⁶.

Hagada to także wyjątkowe kompendium wiedzy na temat dawnych obyczajów, strojów i wierzeń.

⁶² J. Osti, *Żydzi w Bośni i Hercegowinie*, s. 45–47.

⁶³ Tamże, s. 45–46.

⁶⁴ S. Rot, *Sarajevska Hagada*, Beograd 1962, s. 16.

⁶⁵ J. Osti, *Żydzi w Bośni i Hercegowinie*, s. 46–47.

⁶⁶ Tamże, s. 47.

Podsumowanie

15 października 1966 roku podczas uroczystości upamiętniających 400. rocznicę przybycia Sefardyjczyków do Bośni i Hercegowiny zostało otwarte Muzeum Żydów Bośni i Hercegowiny. Zebrano w nim eksponaty z różnych części Bośni i Hercegowiny, które ukryte dotrwały do końca wojny. Muzealne eksponaty zostały podzielone na trzy bloki tematyczne: religia i święta, życie codzienne, męka i zagłada podczas II wojny światowej.

Wybuch kolejnej wojny w Bośni i Hercegowinie w 1992 roku przeszkodził w upamiętnieniu 500-lecia wydania edyktu hiszpańskiego z 1492 roku, jednak udało się w atakowanym Sarajewie przeprowadzić skromną uroczystość upamiętniającą ich kilkusetletnią obecność w kraju. Warto wspomnieć, że w odizolowanym od świata zewnętrznego Sarajewie przepustką do wolnego świata była przynależność do gminy żydowskiej. Mimo iż samych Żydów w 1993 roku w Sarajewie było kilkuset, gmina sarajewska wzrosła prawie do pięciu tysięcy członków. Stało się tak za sprawą mieszanych małżeństw — gmina uznawała za członka wspólnoty również nieżydowskiego małżonka. Dlatego też do gminy żydowskiej w Sarajewie należeli chrześcijanie i muzułmanie, Serbowie i Żydzi. „Gmina żydowska była zorganizowana na zasadzie rodzinnej, a nie wyznaniowej i zrzeszała wszystkich Żydów i ich rodziny, niezależnie od wyznania” — jak podkreślał przewodniczący sarajewskiej gminy żydowskiej Ivica Čerešnješ⁶⁷.

Niepowtarzalny świat bośniackich Żydów żyje w ludzkiej świadomości nie tylko dzięki muzealnym eksponatom, ale też dzięki żydowskiej i bośniackiej spuściźnie literackiej. Zawsze wieczny będzie świat i bohaterowie Isaka Samokovliji⁶⁸, Laury Papo-Bohorety, Ivo Andrića⁶⁹ oraz wielu innych pisarzy, których dzieła stanowią dziś niewyczerpalne źródło wiedzy o życiu codziennym bośniackich Żydów, tradycji oraz obyczajach, kontaktach między gminą sefardyjską i aszkenazyjską. Jednak niepowetowaną szkodą dla kultury żydowskiej i jej miłośników jest zniszczenie przez okupantów licznych żydowskich dzieł literackich. Biorąc pod uwagę fakt, że Bośnię i Hercegowinę zamieszkiwało procentowo więcej Sefardyjczyków niż Aszkanazyjczyków, wypada wspomnieć o braku przekładów dzieł literackich z języka ladino na język serbo-chorwacki czy też inne światowe języki. Pozostaje tylko nadzieja, że ośrodki badawcze zajmujące się twórczością sefardyjską nie pozwolą na jej zapomnienie i znajdzie się dla niej zaszczytne miejsce w historii literatury.

---

⁶⁷ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, s. 202.

⁶⁸ S. Elezar, *Isak Samokovlija – susreti i sjećanja*, w: S. Tutnjević, *Zbornik radova o Isaku Samokovliji*, Sarajevo 1986.

⁶⁹ J. Wierzbicki, *Ivo Andrić*, Warszawa 1965.

Bośniaccy Sefardyzycy, którzy po II wojnie światowej wyjechali do Izraela, zaaklimatyzowali się stosunkowo szybko w nowo powstałym państwie. Odnaleźli się w różnych dziedzinach — w rolnictwie, wolnych zawodach, w sztuce i administracji publicznej. Oczywiście integracja nie obyla się bezproblemowo, Sefardyzycy musieli się uporać z szokiem kulturowym, związanym z wyłączną obecnością Aszkenazyjczyków w gremiach kierowniczych Izraela. Począwszy od lat 70. Sefardyzycy zaczęli być obecni w życiu politycznym Izraela, wzrosło też zainteresowanie sefardyjską kulturą i sztuką, powstały ośrodki badawcze na polu nauk humanistycznych, takie jak centrum Misgaw Jeruzalajim i Instytut Ben Cwi⁷⁰ (zajmujące się judaizmem hiszpańskim i orientalnym) oraz wiele innych ośrodków, gdzie grono sefardyjskich uczonych pracuje nad propagowaniem wiedzy o swoich społecznościach i ich dziejach.

Bibliografia

- Andrić I., *Most na Drinie*, tłum. H. Kalita, Warszawa 1985.
- Andrić I., *Panna*, tłum. H. Kalita, Warszawa 1962.
- Bernadzikowska-Belović J., *Die südslavische Frau in der Politik*, „Bosnische Post”, 1916, nr 284, 10 grudnia, s. 10–12.
- Buras-Marciniak A., *Bośniaccy Sefardyzycy w świecie Słowian*, w: *Historyczna i ponowoczesna tożsamość Słowian*, red. T. Ciesielski, J. Zatorska, A. Skoczył, Łódź 2012, s. 51–61.
- Buras-Marciniak A., *Sytuacja społeczna-kulturowa Żydów w Bośni i Hercegowinie*, „Południowo-słowiańskie Zeszyty Naukowe. Język-Literatura-Kultura”, 2011, nr 11, s. 111–123.
- Cywiński B., *Ogniem próbowane korzenie tożsamości*, Rzym 1982.
- Dubnov S., *Kratka Istorija Jevrejskog Naroda*, Beograd 1988.
- Dukanović A., *Słowo wstępne*, w: I. Andrić, *Omer-Pasza Latas*, tłum., wstęp, oprac. A. Dukanović, Warszawa 198, s. 8–12.
- Elezar S., *Isak Samokovlija — susreti i sjećanja*, w: S. Tutnjević, *Zbornik radova o Isaku Samokovliji*, Sarajevo 1986, s. 71–112.
- Finci M., *Jevreji Bosne i Hercegovine*, w: *Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni Hercegovini od austro-ugarske okupacije 1878. do 1945. godine*, Sarajevo 1978, s. 73–102.
- Johnson P., *Historia Żydów*, tłum. M. Godyń, M. Wójcik, A. Nelicki, Kraków 1993.
- Klaić V., *Bosna. Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine (1878)*, Montana 2010.
- Lange N. de, *Świat żydowski*, tłum. M. Stopa, Warszawa 1996 (Wielkie Kultury Świata).
- Lara M.T. de, Baroque J.V., Ortiz A.D., *Historia Hiszpanii*, tłum. S. Jędrusiak, Kraków 1997.
- Levy J.J., Cohen Y., *Żydzi sefardyzycy. Odyseja sefardyjskich Żydów od czasów inkwizycji do naszych dni: 1492–1992*, tłum. K. Pruski, Warszawa 2005.
- Levy M., *Sefardi u Bosni*, Sarajevo 1998.
- Loker C., *Sarajevski spor i sefardski pokret u Jugoslaviji*, „Zbornik. Jevrejskog istorijskog muzeja”, 7 (1997), s. 72–79.
- Mihailović M., *Judaica u Jugoslaviji*, Beograd 1990.
- Nezirović M., *Jevrejsko-španjolska književnost*, Sarajewo 1997.
- Osti J., *Żydzi w Bośni i Hercegowinie*, tłum. J. Pomorska, „Krasnogruda”, 1997, nr 7, s. 45–66.
- Papo Bohoreta L., *Sefardska žena u Bosni*, Sarajevo 2005.
- Papo E., *Sarajevska Megila*, Beograd 2001.

⁷⁰ J.J. Levy, Y. Cohen, *Żydzi sefardyzycy*, s. 106.

- Pantić M., *Jevreji u dubrovačkoj književnosti*, „Zbornik. Jevrejskog istorijskog muzeja”, 1 (1971), s. 211–238.
- Pinto A., *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987.
- Prado D., *Svakodnevni govorni bosanski đudeoespaniol*, w: *Jevrejski Almanah 1971–1996*, Beograd 1996, s. 37–51.
- Rot S., *Sarajevska Hagada*, Beograd 1962.
- Samokovlija I., *Kadisz, modlitwa za umarłych i inne opowiadania*, wybór, tłum., wstęp A. Dukanović, Warszawa 1991.
- Tadić J., *Jevreji u Dubrovniku*, Sarajevo 1973.
- Twardowska A., *The Status of Judeo-Spanish in Yugoslavia until 1941*, in: *The Balkan Jews and the Minority Issue in South-Eastern Europe*, ed. J. Sujecka, Warsaw 2021 (*Colloquia Balkanica*, 7), s. 205–218.
- Unterman A., *Żydzi. Wiara i życie*, tłum. J. Zabierowski, Łódź 1989.
- Vidaković-Petrov K., *Kultura španskih jevreja na jugoslovenskom tlu*, Sarajevo 1986.
- Wasilewski T., Felczak W., *Historia Jugostawii*, Wrocław 1985.
- Wierzbicki J., *Ivo Andrić*, Warszawa 1965.
- Zgodić E., *Bošnjačko iskustvo politike — osmansko doba*, Sarajevo 1998.